

POLŞA MÜHACİR ƏDƏBİYYATI: ÇEŞLAV MILOŞ

Əfsanə NAĞIYEVA*

Xülasə: Çeslav Miloş polyak yazarı, esseisti, ədəbi tənqidçi və tərcüməçidir. O 1980-ci Nobel mükafatı laureatıdır və eyni zamanda, polyak ədəbiyyatının dünyada tanınmasında əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Yaradıcılığa şeirlə başlayan yazarın yaradıcılığında Sovet rejiminə, ümumilikdə imperiyalar dünyasına etiraz qırmızı xətt kimi keçir. Onun yaradıcılığında müxtəlif mövzulu əsərlərə rast gəlinir: avtobiografik, dini və metafizik dünyanın təhlili, mühacirlərin dünyası və tarixi mövzular. Taleyinə mühacirlik kimi ağır bir sınaq düşən Ç.Miloş bu ərəfədə “Kölə edilmiş ağıl” fəlsəfi traktatını yazmışdır. Əsər öz ölkəsində gec tanınsa da, Avropada çox böyük şöhrət qazanmış, dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunmuşdur.

Anahtar Kelimələr: *Polşa, yazar, ədəbiyyat, mühacirət, fəlsəfi-traktat*

Polish immigrant literature: Cheslav Milosh

Abstract: Cheslav Milosh is a Polish writer, essayist, literary critic and translator. He is a 1980 Nobel Prize laureate, and at the same time, he has made invaluable contributions to the promotion of Polish literature in the world. The protest against the Soviet regime and the world of empires in general runs like a red line from the creativity of the writer who started his creativity with poetry. In his work, one can find works with different themes: autobiographical, analysis of the religious and metaphysical world, the world of immigrants, and historical themes. C. Milosh, whose destiny was a severe trial as an emigrant, wrote the philosophical treatise "The Enslaved Mind" on this eve. Although the work was recognized late in its country, it gained great fame in Europe and was translated into many languages of the world.

Key Words: *Poland, writer, literature, emigration, philosophical treatise*

Giriş

Tanınmış polyak yazarı Çeslav Miloş şair olduğu qədər də tərcüməçidir, nasirdir. Onun yaradıcılığını modernizmin nümunəsi hesab edirlər. Yazarın “Kölə edilmiş ağıl” kitabı uzun müddət “kommunist rejiminə qarşı mübarizə aparən Polşa müxalifətinin manifesti” hesab olunmuşdur.

1.Çeslav Miloş Haqqında

Ç.Miloş 30 iyun 1911-ci ildə Litvanın Nevyaja çayının sahilindəki Şeteni kəndində dünyaya gəlmişdir. Miloş Nobel nitqində Litva haqqında danışaraq demişdir ki, təbiətin insanpərvər və insana mütənasib olduğu, əsrlər boyu müxtəlif dillərin və müxtəlif dinlərin bir-biri ilə birgə yaşadığı kiçik bir ölkədə doğulmaq gözəldir. Lakin yazarın ailəsi polyakdilli sakinlərdən idi və o, bütün ömrü boyu Litvadan şirin sözlərlə bəhs etmişdir. Belə ki, Miloşun yüzlərlə misraları və şeirləri, nəsr və esselərinin yüzlərlə səhifəsi Litvaya və Vilna şəhərinə həsr olunmuşdur. Miloş isə özünü gələcəkdə Litva əsilli Polşa şairi kimi tanıdacaqdır.

Vilnada Stefan Batori Universitetinin hüquq fakültəsini bitirən Miloş tələbə ikən “Polonistlər dərnəyinin yaradıcılıq bölməsinin” və “Avaralar Akademik klubunun” üzvü olmuşdur. Miloş yaradıcılığa 1930-cu ildə yazdığı "Bəstə" və "Səyahət" şeirləri ilə başlamışdı. 1933-cü ildə onun "Dondurulmuş zamanın şeiri" adlı ilk kitabı nəşr olundu və buna görə müəllif Vilnada Polşa Yazıçılar İttifaqı tərəfindən verilən Filomatiya mükafatını aldı. 1934/35-ci illərdə Milli Mədəniyyət Fondunun əməkdaşı kimi Parisdə yollanan gənc yazar orada uzaq qohumu olan Oskar Miloşla yaxınlıq etmiş və onun yaradıcılığı da şairdə böyük təəssürat yaratmışdır. 1936-cı ildə Miloşun "Üç qış" adlı ikinci şeirlər toplusu nəşr olundu. “Fəlakətin poetikasına” əsaslanan toplusu geniş rezonansa səbəb olmuş və dövrün tanınmış tənqidçiləri - Stefan Napierski, Lüdvik Fride, Konstantin Troçinski, İqnasi Fik bu barədə öz düşüncələrini yazaraq gənc şairin yüksək istedadından xəbər vermişdilər. 1937-ci ildə Miloş Varşavaya köçərək Polşa Radiosunda işləməyə başladı. İkinci Dünya Müharibəsi başlayandan sonra o, əvvəlcə Rumıniyaya sonra Vilnaya getmiş və Qızıl Ordu qoşunları Litva ərazisinə daxil olduqdan sonra gizli şəkildə Varşavaya köçmüşdü.

* Bakı Avrasiya Universiteti, fil.ü.f.d., hc.akad83@gmail.com

Alman işğalı zamanı universitet kitabxanasında gözetçi işləyən yazar yeraltı mədəni həyatda da fəallıq göstərmişdir. 1945-ci ildə Miloş müharibədən əvvəl və işğal illərində yazdığı şeirlər toplusunu nəşr etdirir və "Qurtuluş" adlanan bu kolleksiya 20-ci əsrin Polşa poeziyasının ən mühüm toplularından biri kimi ədəbiyyat tarixinə düşmüşdür.

1945-ci ilin sonundan Çeslav Miloşun diplomatik missiyası başlanır. Belə ki, əvvəlcə Nyu-Yorkdakı Polşa konsulluğunda, sonra Polşa Xalq Respublikasının Vaşinqtonda mədəniyyət ataşesi kimi və Polşa Respublikasının Parisdəki səfirliyinin birinci katibi vəzifələrində çalışmışdır. Ç.Miloş 1951-ci ildə Parisə rəsmi ezamiyyətə getdikdən sonra ilə Fransa hakimiyyətinə müraciət edərək siyasi sığınacaq istəmişdi.

Fransada olarkən Miloş ədəbi və publisistik əsərlərini, eləcə də tərcümələrini aylıq nəşr olan "Kultura"da dərc etdirdi. Onun yeni kitabları isə "Biblioteka "Kultury" seriyasında çap olunmuşdur. Buna 1953-cü ildə məşhur "Əsarətə düşmüş ağıl" esselər toplusu, "Gün işığında" poeziya toplusu, 1955-ci ildə "Hakimiyyətin ələ keçirilməsi" romanı, "İssa vadisi" romanı, 1957-ci ildə "Poetik traktat" əsərlərini nümunə göstərmək olar.

1957-ci ildə qismən sakitlik dönməndə Miloşun şeirləri Polşa mətbuatında dərc olunaraq ədəbi tənqid tərəfindən də bəyənilmişdi. Amma bundan sonra uzun illər onun əsərlərinin nəşr olunmasına qadağalar qoyuldu və yalnız samizdatda mövcud idi. 1960-cı ildə Kaliforniya və İndiana Universitetlərinin dəvəti ilə ABŞ-a köçən yazar Berklidə məskunlaşaraq burada Kaliforniya Universitetinin Slavyan dilləri və mədəniyyətləri kafedrasında professor vəzifəsini almışdı. Universitetdəki fəaliyyəti ona Polşa ədəbiyyatını ABŞ-da populyarlaşdırmağa imkan verdi.

Yazar "Kral Popel və Digər Şeirlər", "Əqrəblər Arasında Adam", "Sehrli Qutiya" şeirlər kitabları ilə yanaşı 1965-ci ildə ingilis dilində Polşanın müharibədən sonrakı poeziyasının antologiyasını özü tərcümə edərək "Müharibədən sonrakı Polyak" poeziyası adı altında nəşr etdirdi. 1973-cü ildə Miloşun ingiliscə "Seçilmiş şeirlər" adlı şeirlər toplusu nəşr olundu və bunun sayəsində amerikalı oxucu Miloşu təkcə esseist və tərcüməçi kimi deyil, həm də şair kimi tanıya bildi. 1974-cü ildə Miloş tərcümə sahəsindəki görkəmli nailiyyətlərinə görə Polşa Pen Club Mükafatını, 1976-cı ildə Guggenheim qrantını, 1977-ci ildə Miçiqan Universitetinin fəxri doktoru adını, 1978-ci ildə isə Neustad Ədəbiyyat Mükafatını almışdır. Mükafatla yanaşı (Kaliforniya Universiteti "Berkeley Sitat Mükafatı") Doktor fəxri ünvanını da alan Ç.Miloş 1980-ci ildə Nobel mükafatı qazanmışdır. 1981-ci ildə şair vətənə qayıdan sənətkar Lyublin Katolik Universitetinin də fəxri doktoru olmuşdur.

Bütün bunlarla yanaşı Ç.Miloş akademik fəaliyyətini də davam etdirərək 1981-82-ci illərdə Harvardda müasir poeziyaya dair mühazirələr kursu keçmişdir. 1989-cu ildə Miloş yenidən Polşaya gəlir və bununla da onun vətəninə səyahətləri getdikcə şoxalmağa başlamışdı, "ta ki Krakov Berkli ilə birlikdə onun evinə çevrilənə qədər". Ömrünün sonuna qədər bir çox mövzularda əsərlər yazan tanınmış qələm ustası son illərində də yeni şeir toplularını nəşr etdirmişdi: "Bu" (2000), "İkinci Kosmos" (2002), "Orfey və Evridika" (2002).

Ç.Miloş 14 avqust 2004-cü ildə Krakovda vəfat edərək Skalkadakı Fəxri Xiyabanda dəfn edilmişdir.(Kristina Dombrovskaya; 5)

2.Yaradıcılığının Ümumi Mənzərəsi

Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərindən Polşa ədəbiyyatında Qərbyönlü meyllər özünü bariz şəkildə göstərməyə başladı. Lakin bu meyllərin kökü daha qədimlərə gedir. Polşa coğrafi cəhətdən avropada yerləşirdi və orada baş verən siyasi – iqtisadi, ədəbi – mədəni hadisələrin polyak ədəbiyyatında təzahür etməsi də baş verən prosesin zəncirvari davamı idi. Hələ XVI əsr Avropa intibahı dövründə bu rüşeymləri görə bilirik. Məhz həmin dövrdə polyak ədəbiyyatında və incəsənətində intibahın yüksəlişinin şahidi oluruq. Çeslav Miloş kimi sənətkarların yaradıcılığını da Şərqi və Qərbi mədəniyyətinin sintezi kimi xarakterizə etmək

olar. Üslub cəhətdən Miloş nə qədər Qərbyönlü idisə də, düşüncələrində Şərqi koloriti də öz əksini tapmışdı.

Miloşun yetmiş il ərzində yaratdığı geniş poetik irsi tədqiqatçılara onu bir neçə cümlə ilə təsvir etməyə imkan vermir. Belə ki, bu poetik irs - hisslər və intellekt poeziyası, gündəlik detallar və tarixi sintez, metafizik poeziya və eyni zamanda müəllifin tərcümeyi-halı ilə sıx bağlıdır. Onun maraqlı dairəsini bu üç başlıqla aydın şəkildə təsvir etmək olar: "Əxlaqi traktat", "Poetik traktat" və "Teoloji traktat". Əsərlərinin mütəxəssisi olan Yan Blonski şairi belə təsvir etmişdir: "Nobel mükafatı təkcə Miloshun istedadının tanınması deyil. Bu, onu tarixin tələlərindən və bioqrafik hadisələrin silsiləsindən aparən əzmkarlığının və daxili səsinə sədaqətinin mükafatıdır. Onun dili şəffaf və parlaqdır, lakin poeziyası qaranlıqdır, bütün zənginliyi ilə mürəkkəbdir. Bu şeiri musiqi aləti ilə müqayisə etsək, onda ancaq orqanla müqayisə edə bilərik. Orqan bütün səsləri təqlid edir, ancaq orqan olaraq qalır". (Kristina Dombrovskaya)

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Ç.Miloş həm də qüvvətli və istedadlı bir tərcüməçi olmuşdur. Polşa poeziyasının tərcüməçisi və populyarlaşdırıcısı kimi Miloşun rolunu qiymətləndirmək çətindir, - bir çox tənqidçinin, hətta məsləkdaşlarının da dilindən bu söz tez-tez deyilmişdir. Ən mühüm tərcümələri arasında T. S. Elliotun "Çöllənmiş torpaq", Simone Veyldən məktublar və İncildən parçalar (Zəbur Kitabı, Əyyub Kitabı, Nəğmələr Mahnısı, Megillot, Mark İncili, Apokalipsis) vardır. Bundan başqa o, V.Şekspir, C.Bodler, U.Uitmenin də əsərlərini polyak dilinə tərcümə etmişdir.

Yazar Avropada totalitarizm və kommunizmlə bağlı araşdırmaların, Dostoyevski haqqında məqalələrin də müəllifi olmuşdur. Sovet Polşasında Miloşun əsərlərinə qadağa qoyulsa da, sosial blok dağılandan sonra Miloş öz vətəninə qəhrəman kimi qarşılanmışdır.

3. "Kölə Edilmiş Ağıl" Əsərinin Müqayisəli Təhlili

Görkəmli polyak şairi və mütəfəkkiri Çeslav Miloşun əsərləri içərisində "Kölə edilmiş ağıl" traktat-pamfleti xüsusilə fərqlənir. Məhz bu kitab sayəsində onun adı Qərb ölkələrində Ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatına layiq görülməzdən (1980) çox əvvəl məşhurlaşmışdır. Ç.Miloş 1953-cü ildə Qərb ölkələrinə üz tutur və oradan – Fransadan siyasi sığınacaq istəyir. Bu əsər məhz o illərdə qələmə alınmışdır. Kitab Parisdə polyak və fransız dillərində nəşr olunaraq elə həmin ildə də əvvəlcə alman, daha sonra bir neçə ingilisdilli ölkələrdə (London, Nyu-York, Toronto) ingiliscə, bir qədər sonra isə ispan, italyan, isveç dillərində nəşr olunmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi, yazar tələbəklik illərindən şeirlər ilə yanaşı məqalələr də yazaraq çap etdirmiş, daha sonralar onun həm şeir kitabları, həmçinin də esse və nəsr kitabları, xatirələr, fəlsəfi, tarixi-ədəbi, tarixi kitabları da nəşr olunmuşdur. Miloş sanki qarşısına belə bir məqsəd qoymuşdu: öz əsrinin mürəkkəbliyini və bütün məzmununu yaradıcılığında əhatə etmək istəyi. Əslində yazarın Nobel nitqində yazıçı manerası da bir növ aşkara çıxır və təsadüfi deyildir ki, onu həm də "siyasi yazıçı" hesab edirdilər. Hələ 1948-ci ildə tanınmış dərgilərdən olan "Tvorchestvo" jurnalının redaktoru Kazimerj Vik Miloşun "Əxlaqi traktat" şeirini nəşr etdirərək elə bu şeirin yazarın bir neçə ildən sonra qələmə alacağı "Kölə edilmiş ağıl" kitabının mövzusunda bir işarət olduğunu bildirmişdi. Bu şeirdə həmçinin, müharibədən sonrakı ilk illərdə Polşa ziyalıların mənəvi-psixoloji vəziyyətinin təhlili də əks olunmuşdur: "Senzura möcüzəvi şəkildə şeirin nəşrinə icazə vermişdi. Oxucular bunu əzbər öyrəndilər. Qoşa qafiyə. Şeir, bir vaxtlar Qriboyedovun "Ağıldan vay" əsərinin atalar sözlərindən oğurlandığı kimi, aforizmlərə və qoşmalara çevrildi. "Ağıl" mövzusu - həm Qriboyedovu, həm də Svifti məşğul edən "ağıl" vəziyyəti - Miloşu da məşğul edirdi". (V. Britanişki; 3)

"Kölə edilmiş ağıl" təkcə dövrün sənədli sübutu deyil, həm də hakimiyyətə xidmət xatirinə ilkin inanclarına xəyanət edən ziyalıların psixikasının mahiyyətinə dərinlən nüfuz etməkdir, bu isə qarşılığında onlara maddi nemətlər, böyük tirajlar və rəsmi şöhrət qazandırır". (A.B. Липатов; 4)

Miloşun kitabının başlığı, tənqidçilərin də qeyd etdiyi kimi, 18-ci əsrin yazıçı və mütəfəkkirlərini, "Ağıl Əsrini" xatırladı. Əsərin janrı da XVIII əsr əsərləri tərzindədir və yazıçı özü bilərəkdən belə bir əlaqələndirmə aparmışdır. Belə ki, Miloş kitabını "traktat" daha dəqiq desək, traktat-pamflet adlandırmışdır. O, fəsil başlıqlarının poetikasını da həmin dövr müəlliflərinin üslubuna uyğunlaşdırmışdır: "Alfa – yaxud moralist", "Qamma – yaxud tarixin köləsi" və s.

Ç.Miloşun bu əsərini həm rus, həm də polyak tədqiqatçıları dünya ədəbiyyatında Monteskye, Aleksandr Pop və Radışsev kimi mütəfəkkirlərin zehnin əsarətindən bəhs edən əsərləri ilə müqayisə etmişlər. Qeyd olunmuşdur ki, Miloş Radışsevin məşhur "Azadlıq" qəsidəsi ilə tanış olmaya bilməzsi. Eyni zamanda, Monteskyenin "Fars məktubları"nda da bir fars digərinə despotizm barədə düşüncələrindən və ağılın əsarətindən yazmışdır: "Bizim personajların hamısı monotondur, çünki onların hamısı işgəncəyə məruz qalır; biz insanları olduqları kimi deyil, məcbur olduqları kimi görürük. Monteskyeyə məlum olan despotizmlərdən fərqli olaraq, 20-ci əsrin yeni despotizmi ziyalıları təkcə qorxu vasitəsilə deyil, həm də əsarət altına alır. Yeni despotizm, Miloşun göstərdiyi kimi, bəlkə də ən çox öz ideologiyasının inandırıcılığı, "hər şeyi izah etmək" və "tarixə məna vermək" qabiliyyətinə malik "Metodu" ilə ziyalıları əsarət altına alır. Kitabın iki fəslə - birinci və üçüncü - "Murti-Binq" və "Ketman" kitab nəşr olunmamışdan xeyli əvvəl, ayrıca, jurnallarda, müxtəlif dillərdə çap olunub. "Ketman" fəslə və "ketman" sözünün özü, Miloşun təfsir etdiyi kimi, Polşada, Avropada, bir çox başqa ölkələrdə məşhurlaşdı. (V. Britanişski; 3)

Əsərin I fəslinin adı ilə adlandırılan Murti-binqizm "Əsarətə düşmüş ağıl"ın əsas metaforalarından birinə çevrilmişdir. Miloş bu fəslə Stanislav İqnasi Vitkeyeviçin "Söndürmə" (1932) kitabı əsasında yazmışdır və onun bölmələrindən biri fantastik distopiya əsaslanır. "Murti-Binq" bir "dünyagörüşü" olaraq Sakit okeandan Baltikə qədər üstünlük təşkil edən və Avropanı fəth etməyə gedən Monqol-Çin ordusunun gücünü təşkil edirdi, yəni Murti-Binq Monqol - Çin ordusu üçün düşmənlərə qarşı qoruyucu gücə malik olan yeni dünyagörüşü yaradan şərqli müdrikidir. Yazar yeni doktrinanı və ya metodu qəbul etmək və ya qəbul etməmək üçün, eləcə də bu cür şübhələrin qarşısını almaq üçün "Murti-Binq həblərini" udmaq kifayətdir, çünki "Murti – Binq həblərini qəbul edən insan tamamilə dəyişir, dinclik və xoşbəxtlik əldə edirdi...həblərini qəbul adam metafizikanın istənilən elementinə laqeyd qalırdı". (1; s.8.)

Miloş "özgələşmiş", bu yadlaşmadan əziyyət çəkən, "kütlələr arasında olmaq" arzusunda olan polyak ziyalılarının Yeni İnama necə cəlb olunduğunu və çox tərəddüddən sonra murti-binqizmin tam "dozasını" necə qəbul etdiyini də təsvir edir.

Yazıçı "Ketman" fəslində Şərqli Avropa ziyalısının İmperiya və Metodun təzyiqləri altında olan tənqiddir və davranışının bir-birilə ziddiyyət təşkil etdiyini, insanların hər ağızdan çıxan sözə başları ilə cavabdeh olduqlarını vurğulayaraq zavodlarda, fabrikələrdə qorxularının ucbatından "aktyorluq" etdiklərini söyləyir: "Həmçinin, səs tonu, taxdığı qalstukların seçimi müəyyən siyasi təmayüllərin əlaməti kimi şərh oluna bilər" (1; s.87)

Miloşun anlayışında "ketman" heç bir halda ikiüzlülük deyil, aldatmaq naminə aldatma deyildir. "Ketman", yazara görə, "öz düşüncələrini və hisslərini qorumaqdır", bu, bir mübarizədir: ciddi ruhi təzyiqlər şəraitində şəxsiyyətinin əsasını, "mən"ini qorumaq üçün. Yazıçı elə bu yerdə "ketman" sözünün izahını verərək ifadəni Fransız diplomatı, şərqsünas Jozef Artur de Qobinonun əsərindən götürdüyünü qeyd etmişdir: "Müsəlman Şərfində yaşayan insanların fikrinə görə, "həqiqətə sahib olan kəs, Allahın təqdiri ilə cəhəllətə düşmüş və yolunu azmış korlar, dəlillər və kinlilər tərəfindən öz şəxsiyyətini, əmlakını və ləyaqətini təhlükəyə məruz qoymamalıdır". Əgər mümkündürsə, öz həqiqi inancların barədə susmalısın". (1; s.90)

Lakin susmaq kifayət olmaya bilər, çünki bunu etiraf kimi qəbullana bilərlər, bu zaman heç tərəddüd etmədən hamının gözləri qarşısında öz fikirlərindən imtina etməlisən,

yəni şərait olmayana kimi, lazımı zaman yetişməyəne kimi susmalısan. Bütün bu xüsusiyyətlər İslamda özünü göstərə bilər, amma yazar Avropada bunun kədərli sonluqla nəticələncəyini diqqətə çatdırır. Çünki burada insanlar düşmənlərini yaxud dostlarını batırmaq üçün əllərinə düşən ilk fürsətdən istifadə edəcəklər. Yəni bir növü ketman olmaq belə Avropada işə yaramayacaqdır. Miloş Yeni Metodun və ya Əqidənin iç üzünü açmaq üçün ketmanı təsnifatlara bölür və ketmanlararası (milli, inqilabi saflıq, estetik və s.) fərqləri izah edir. Miloş yazır ki, Yeni Əqidənin Marksla əlaqəsi çox səthidir. Əqidənin bu növü rusların icadıdır və onu yaradan rus ziyalıları da ictimai mənfəətə bilavasitə xidmət etməyən hər cür incəsənətə böyük nifrət bəsləyirdilər.

Ç.Miloşun bir mütəfəkkir kimi əsərinin hər cümləsi ilə oxucuda böyük heyranlıq buraxır. Bu fəsildə yazar Stalinizmin tarixdə ən çirkin və rəzil bir sistem olduğunu bu sətirlərlə izah etmişdir: “Çuğulçuluq, donosbazlıq müxtəlif sivilizasiyalarda olub və var. Lakin bunu adətən müsbət keyfiyyət səviyyəsinə qaldırmayıblar. Yeni Əqidə sivilizasiyasında isə çuğulçuluq yaxşı vətəndaşın əsas müsbət keyfiyyəti sayılır.....Çuğulçuluq – hamının hamı qarşısında duyduğu Qorxunu saxlayan təməldir”. (1; s.111)

Əsərin digər 4 fəslində yazar daha başqa məqamları açmışdır. Burada Alfa, Beta, Qamma, Delta Andrejevski, Borovski, Putrament, Qalçinskidir və bunların hamısı polyak yazıçılarıdır. Bu yazarların hər birinin əsərləri də rus dilinə tərcümə olunmuşdur. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Miloş bu kitabını 1951-1952-ci illərdə Parisdə, Qərbdə 1945-ci ildən sonra Şərqi Avropanın necə yaşadığını bilməyən əcnəbilər üçün yazmışdır. “Kölə edilmiş Ağıl”ın dörd portreti dörd "xarakterdən" xəbər verir. Bu 4 həyat cəmiyyətin qarşısında qınama və ya dərs kimi deyil, əksinə zəkanın ziyalı üçün tələyə çevrildiyi zamanın faciəsini əks etdirmək, tarixin şəraitinin qurbanına çevrildiyini göstərmək üçün ön plana çıxarılmışdır.

Miloşun bu “dörtlüyü” uğurla seçdiyi də tənqidçilər tərəfindən bəyənilərək qeyd olunmuşdur. Bu dörd tale İkinci Dünya Müharibəsi illərində polyakların taleyini demək olar ki, bütünlüklə təmsil edir. Anjeyevski müharibə illərini işğal olunmuş Varşavada, Borovski - əvvəlcə Varşavada, sonra Auşvitsdə və bir il də Qərbdə, Qalçinski - alman əsir düşərgəsində və bir il Qərbdə, Putrament də - Sovet İttifaqında keçirmişdi. Dördü də 1945-ci ilə qədər öz ideoloji təkamül yolunu keçmişdi. Yazıçıların təzadlı, bir-birini tamamlayan şəxsiyyətləri də çox dəqiq seçilmişdir.

Tadeuş Borovskinin həyatı və yaradıcılıq yolu, Miloş kitabını bitirmədən başa çatdı. Miloşun 1951-ci ildə Borovskinin intiharına emosional reaksiyası dərhal iki şeir ilə oldu: "Tadeuş Borovskinin ölümü haqqında" və "Şair". Bu şeirlər isə artıq adi bir əsər deyil, sanki mərsiyədir və yazar şeirində Borovskinin intiharını Mayakovskinin intiharı ilə müqayisə etmişdir.

“Əsarətə alınmış ağıl” əsərinin Beta - Borovski haqqındakı fəslində Miloş – pamfletin janrına və poetikasına zidd olaraq – şairi mahiyyətə qaldırır. Belə ki, o, Qərb oxucularını Borovskinin nəsrinə tanış edən ilk şəxsdir. Borovski Qərb ədəbiyyatında daha sonralar tərcümə olunacaqdır. Miloş gənc Borovskinin poetik yaradıcılığını da yüksək qiymətləndirmişdir.

Qərbbə təsadüfdür ki, Qalçinskinin də Miloşun kitabını oxumağa ömrü yetmədi. O, 1953-cü ilin dekabrında vəfat etmişdi. Hər şeyə istehza ilə yanaşan Qalçinskinin əsərlərində Miloş gülüşün arxasında gizlənən “görünməz”, faciəli tərəfi də açıb göstərmişdir. Qalçinski, eyni zamanda “Dünyanın sonu” poemasının müəllifidir və onun üçün əsas olan şey gülüşün başlanğıcıdır. İstehzaçı Qalçinski və faciəvi şair Miloş bir –birinin tamamilə əksidirlər.

“Alfa və ya Moralist” fəslində Miloş dostu Jerji Anjeyevski haqqında danışmışdır, Jerzi Putrament isə Vilnüs tələbə poeziya qrupunun "Jaqara"nın üzvü idi. Qamma, yəni Putrament haqqında danışmaq Miloşa bu qrupun digər üzvləri və bununla da tələbə gəncliyi haqqında danışmaq imkanı vermişdir. Əgər Anjeyevski, Borovski, Qalçinski haqqında

fəsilərdə Miloş xarici oxuculara Qərbə hələ də məlum olmayan bu polyak yazıçılarının yaradıcılığını qısa şəkildə təsvir edirsə (bəzən Borovski haqqında fəsildə geniş sitatlar gətirir), Putramenta həsr etdiyi fəsildə onun psixologiyası və ideoloji təkamülü, siyasi karyerası haqqında da məlumat vermədən keçmir.

Ümumiyyətlə, əsərin “Epiqraf”ı əslində onun bütün mahiyyətini açıqlamışdır. Miloş yeni qurulan cəmiyyətdə yaşaya bilməməsinin haqlı səbəblərini oxucu ilə bölüşür və qeyd edir ki, sözləri bir etiraz formasıdır və o, doktrina xatirinə edilən cinayətlərə haqq qazandıra bilən doktrinalardan imtina etmişdir. Əslində bir çox Şərqi Avropa ziyalısı kimi baş verən bütün cinayətlərə göz də yuma bilərdi. O, yalnız Şekspiri tərcümə etməyə imkan istəyirdi. “Epiqraf” bu kimi “etiraflar”la zəngindir və yazar yeni qurulan cəmiyyətin insanları fiziki və beyin olaraq əsir götürdüyünü də birbaşa vurğulamışdır.

Miloşun bu kitabı həqiqətən, böyük uğur qazandı və tərcümə edilərək təkrar nəşr olundu. Bu barədə həm o zaman, həm 50-ci illərin ortalarında, həm də sonrakı onilliklərdə çox şey yazılmışdır. Onu oxuyandan dərhal sonra, 1953-cü ildə Miloşla həmyaşlı olan görkəmli polyak yazıçısı Vitold Qombroviç öz gündəliyində bu barədə yazmışdı: “Mən deyərdim ki, Miloş iki cəbhədə mübarizə aparır: bu, təkcə Qərb mədəniyyəti adı ilə Şərqi pisləmək deyil, həm də Qərbə özünün, oradan götürdüyü xüsusi təcrübəsini, dünya haqqında yeni biliklərini sırmaqdan gedir. Müasir Polşa yazıçısının öz dəyərini, gücünü, orijinallığını göstərmək üçün mübarizə apardığı Qərblə bu, demək olar ki, şəxsi dueli mənim üçün kommunizm problemlərinin təhlilindən daha maraqlıdır”. (Lipatov, 4)

Əsər haqqında Rus tənqidçiləri maraqlı fikirlər də söyləmişdir (Sovet dövründə bu kitabın Rusiyada yayılmasından danışmaq absurd olardı). Belə ki, Miloşun ziddiyyətli fikirlər içində ilişib qaldığını söyləyən tədqiqatçılar bu düşüncələrin arxasında Rusiyaya qarşı yazdıqlarının dayandığını qeyd etmişlər. “Miloş “yeni inancın” arxasında ənənəvi olaraq yad və Polşaya nifrət edilən bir ölkə olan Rusiyanın dayanmasından incimişdi. Buna görə də Miloş onu “barbar ölkə” adlandırmaqdan çəkinmir. O yazır ki, Polşadakı “yeni işçi ziyalıları” təxminən eyni münasibətdədir: “sosializmə bəli, Rusiyaya yox”. Aydın ki, bu vəziyyətdə Polşada sovet hegemonluğu uzun müddət mövcud ola bilməzdi”(Oleq Butenko; 2). Miloş qeyd edirdi ki, Polşa müxalifəti marksizm-leninizmə, Stalinə, Siyasi büroya deyil, köhnə kompleksləri olan Rusiyaya qarşıdır.

Kitabın müqayisəli təhlilləri içərisində Oruellin “1984” romanı ilə səsleşməsi diqqət çəkən və uğurlu müqayisələrdən biri hesab olunmuşdur. Miloş kitabında birbaşa bu əsəri xatırlayır və sonralar “Doğma Avropa” kitabında Miloş müharibədən sonrakı illərin Polşa reallığını təsvir və təhlil edərkən “Oruellian” kəliməsini işlədəcəkdir. Miloşun kitabı ilə Oruellin yaradıcılığı arasında müqayisə təkcə “1984” əsəri ilə deyil, Oruellin esselərini, “Ədəbiyyat və totalitarizm” (1941), “Yazıçılar və Leviatan” (1948) kimi esselərini də nəzərə ala bilərik.

Avropa tənqidçilərinin yuxarıda adı çəkilən müqayisələri ilə yanaşı, dünya ədəbiyyatının bir sıra əsərləri ilə bu kitabı ideya və məzmununa görə bərabər götürmək olar. Belə əsərlərdən biri də Aleksandr Soljenitsinin “Qulaq arxipelağı” əsəridir. Dissident ədəbiyyatın nümayəndəsi kimi A.Soljenitsinin bu kitabı totalitar sosialist rejimində xalqın faciəsini əks etdirmişdir. Bu romanda SSRİ-də repressiyaya uğramış, sürgünlərdə, həbsxanalarda olmanın zülmələri görmüş insanlardan bəhs olunmuş və əsər yazıçının şəxsi sürgün yaşantılarına və yüzlərlə məhbusun məktublarına, xatirələrinə əsaslanmışdır. Bu qısa təhlildən əsərlər arasında ideya yaxınlığını görməmək mümkün deyildir. Stalinizm - birbaşa Sovet quruluşuna qarşı yazılmış bu əsərlər baş verənlərə ziyalı baxışını əks etdirmişdir. Eyni zamanda, cəmiyyətin vuran qolu, görən gözü olan ziyalının da faciəsi göz önündə canlandırılmışdır.

Ç.Miloşun bu fəlsəfi traktatı ilə milli ədəbiyyatımızdan bir əsərin də oxşarlığını qeyd etmək istərdik: M.Ə.Rəsulzadənin “Əsrimizin Siyavuşu”. Əgər Miloş “Kölə edilmiş ağıl”

əsrində yeni qurulan cəmiyyətdə Şərqi Avropanın – Polşanın düşdüyü çətin vəziyyəti təsvir və təhlil edirsə, Rəsulzadə də “Əsrimizin Siyavuşu” əsərində imperiyalar arasında sıxışan, mücadilə və mübarizə aparan Azərbaycanı təsvir etmişdir. Eyni qurluşa – Sovet rejiminə qarşı ziyalı mövqeyini sərgiləyən yazarlar milli olduqları qədər də, bəşəridirlər.

Nəticə

Onu qeyd edək ki, Ç.Miloş qələmindən çıxan “Kölə edilmiş ağıl” əsəri ilə bütün zamanlara işıq tutmuşdur. Nə qədər ki, imperiya siyasəti var, demokratik qanunların işləmədiyi bir dünya, daha doğrusu, ölkələr var, bu əsərlərin hər biri öz aktuallığını qoruyub saxlayacaqdır. Miloş qələmi tükənməzdir və onun haqqında hekayələr də sonsuzdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Çeslav Miloş. Kölə edilmiş ağıl. Bakı: Alatoran, 2018
2. <https://oleg-butenko.livejournal.com/480059.html>
3. http://krotov.info/lib_sec/13_m/il/osh_3.htm V. Britanişski
4. https://inslav.ru/sites/default/files/2018_srazhenija_i_svjazi_lipatov_.pdf
5. <https://culture.pl/ru/artist/cheslav-milosh> Kristina Dombrovskaya
6. Наталья Горбаневская. Мой Милош. Москва: Балтрус, 2012.

